

Shakespeare

In dit programma verzorgen het VrouwenKamerKoor Driebergen en het KamerOrkest Driebergen voor het eerst een gezamenlijk optreden. Of het toeval is dat de meeste van de gezongen teksten terug gaan op werk van Shakespeare wil ik in het midden laten, maar het was wel het geval. En dan is het niet zo moeilijk daar nog wat instrumentale muziek aan toe te voegen die ook in verband staat met het thema “Shakespeare”. En zo heb je een programma dat in zijn geheel over “Shakespeare” gaat.

Over Shakespeare en de muziek zou zo een boek vol geschreven kunnen worden. Sterker nog, er is al een aantal boeken over volgeschreven, zodat we beter kunnen zeggen dat daar een boekenkast over volgeschreven kan worden of zelfs een hele bibliotheek, als we daarin ook alle aan Shakespeare gerelateerde muziek willen onderbrengen. Een in 1991 gepubliceerde lijst, de zogenaamde *Shakespeare Music Catalogue*, bevat ruim 20.000 titels van “Shakespeare-muziek”, en het is nog maar de vraag of die lijst compleet is. Shakespeare’s toneelstukken bevatten talrijke fragmenten die gezongen behoren te worden en waarvoor componisten van zijn tijd melodieën of verdere bewerkingen hebben geleverd. In de loop van de geschiedenis hebben tal van componisten muziek geschreven die gebruikt kan worden bij de opvoering van toneelstukken. En er is bijna geen toneelstuk van Shakespeare dat niet ooit bewerkt is als opera. Enkele van de bekendste voorbeelden zijn *The Fairy Queen* (Purcell), *Otello* (Rossini, Verdi), *Die lustigen Weiber von Windsor* (Nicolai), *Roméo et Juliette* (Gounod) en *Falstaff* (Verdi), maar deze titels vormen niet meer dan een minimale keuze. Dan zijn er nog liederen en koorwerken van allerlei soort op tekst van en naar Shakespeare, niet alleen in het Engels, maar ook in vertaling naar het Frans, Duits, Italiaans, enzovoorts. En er zijn talrijke instrumentale stukken die geïnspireerd zijn op thema’s uit het werk van Shakespeare zoals Berlioz’ “dramatische symfonie” *Roméo et Juliette* en Liszts “symfonische gedicht” *Hamlet*. En zo kunnen we nog wel even doorgaan.

Tijdens dit concert krijgt u een kleine, maar wel zeer afwisselende selectie van deze Shakespeare-muziek te horen. We beginnen met de ouverture van een opera op een libretto naar een toneelstuk van Shakespeare, Otto Nicolai’s *Die lustigen Weiber von Windsor*, naar (vanzelfsprekend) *The Merry Wives of Windsor*. Dan zijn er liederen op stukken tekst uit Shakespeare’s toneelstukken (Kreneks *Madrigal*), dan wel in vertaling (Brahms’ *Lied*) of gebaseerd op toneeltekst (Berlioz’ *La mort d’Ophélie*). Ook worden er delen gespeeld uit de toneelmuziek die Sullivan voor *The Tempest* schreef. En aan het slot hoort u de bekendste Shakespeare-muziek aller tijden: delen uit Mendelssohns muziek voor *Ein Sommernachtstraum*, met zowel gezongen als zuiver instrumentale delen.

Kortom, een afwisselend en boeiend programma!

Rudolf Rasch

Voorzitter KamerOrkest Driebergen

Otto Nicolai: Overture «Die lustigen Weiber von Windsor» (1849)

Otto Nicolai (1810-1849) behoort tot de groep van componisten die, hoewel ze een groot en zeker niet onbelangrijk oeuvre hebben nagelaten, tegenwoordig toch slechts vanwege één werk worden herinnerd. In het geval Nicolai is dat de “komisch-fantastische opera” *Die lustigen Weiber von Windsor*, in feite zijn zwanenzang: hij stierf op 11 mei 1849 aan een beroerte nadat hij twee maanden daarvoor, op 9 maart, de première had gedirigeerd. Hij was toen 38 jaar oud en had een leven vol ups en downs achter de rug, met voldoende stof voor een dikke historische roman. Geboren in het verre Koningsbergen, toen in Oost-Pruisen gelegen, nu in Rusland, studeerde hij in Berlijn en werkte hij in Rome als organist en in Wenen en Berlijn als opera- en concertdirigent. Hij schreef vooral vocale muziek: liederen, koormuziek en een klein aantal opera’s, eerst op Italiaanse

tekst, die voor “Wenen” door hemzelf in het Duits werden bewerkt. *Die lustigen Weiber* was zijn eerste direct op Duitse tekst geschreven opera, met een libretto van Salomon Hermann Mosenthal naar Shakespeare’s komedie *The Merry Wives of Windsor*. Bij de eerste uitvoering was het succes nog beperkt, maar het werk bleek toch aan te slaan en werd een blijver op het operatoneel. Dit is zeker niet alleen de verdienste van Shakespeare en Mosenthal, maar ook van Nicolais muziek: lichtvoetig en knap gecomponeerd in een stijl die zowel aansluit bij Mozart en Beethoven als bij Mendelssohn en Schumann. De Ouverture bleek ook als zelfstandig stuk heel goed te functioneren en kan eigenlijk wel als het eerste deel van een symfonie worden beschouwd. Na een langzame inleiding volgt het Allegro met een reeks van aansprekende thema’s en vlot passagewerk (ander woord voor “snelle noten”) en dit alles in een kleurrijke instrumentatie waarin ook het slagwerk een belangrijke rol krijgt toebedeeld.

Johannes Brahms, Ave Maria en Uit: Vier Gesänge für Frauenchor Opus 17 (1860)

2. Lied von Shakespeare (tekst William Shakespeare, vertaling August Wilhelm Schlegel)

3. Der Gärtner (tekst Joseph von Eichendorff)

Johannes Brahms (1833-1897) hoeft hier als één van de belangrijkste en bekendste componisten van de tweede helft van de negentiende eeuw niet te worden geïntroduceerd. Van hem staan twee werken op het programma die een wat minder bekende zijde van zijn compositorisch genie belichten. Van 1857 tot 1859 werkte hij steeds drie maanden als pianoleraar en koordirigent in Detmold, in 1859 richtte hij in Hamburg een vrouwenkoor op, dat hij drie jaar lang dirigeerde. Verschillende werken voor koor en in het bijzonder voor vrouwenkoor, met verschillende vormen van begeleiding, stammen uit deze periode.

Het *Ave Maria* werd in 1858 gecomponeerd en op 2 december 1859 in Hamburg voor het eerst uitgevoerd, waarbij de componist zijn eigen vrouwenkoor dirigeerde. De tekst is het bekende gebed aan Maria, gebaseerd op twee Bijbelfragmenten: Lucas 1:28, de woorden waarmee de aartsengel Gabriel Maria begroet, en Lucas 1:42, de zegening van Maria door haar nicht Maria. In de rooms-katholieke kerk is het gebed in gebruik sinds de eerste eeuwen na Christus. Het is talrijke malen op muziek gezet voor liturgisch en paraliturgisch gebruik. De bekendste van deze composities zijn wellicht die van Schubert (voor zang en piano) en de melodie die Charles Gounod schreef en waarbij het eerste Preludium uit Bachs *Wohltemperierte Klavier* als begeleiding kon dienen. Brahms’ *Ave Maria* is geschreven voor vierstemmig vrouwenkoor en klein orkest. Het is een intieme Brahms, heel anders dan we hem kennen uit zijn symfonieën, kamermuziek en pianowerken, maar toch onmiskenbaar ... Brahms.

De *Vier Gesänge für Frauenchor* zijn gecomponeerd in 1860 en voor het eerst uitgevoerd op 15 januari 1861, uiteraard ook onder leiding van de componist zelf. De begeleiding van het nu drie-stemmige koor is toevertrouwd aan een wel heel originele combinatie van instrumenten: twee hoorns en harp. De vier liederen in dit Opus 17 doen een beroep op evenzovele tekstdichters, achtereenvolgens Friedrich Ruperti, August Wilhelm Schlegel (naar Shakespeare), Joseph von Eichendorff en Johann Gottfried Herder (naar Ossian)

Het *Lied von Shakespeare* (nr. 2) is *Komm herbei, komm herbei, Tod!* uit *Twelfth Night, or What you will*, of in het Duits *Was ihr wollt*. Het Duits is van August Wilhelm Schlegel (1767-1845), die van 1797 tot 1810 zestien stukken van Shakespeare in Duitse vertaling publiceerde. Het lied (in het Engels *Come away, come away, death*) wordt, al is de inhoud droevig – een geliefde die wil sterven en vergeten worden –, tijdens een vrolijk samenzijn in het paleis van de hertog gezongen door Olivia’s nar Feste (Tweede Bedrijf, Scène 4).

Der Gärtner – De Tuinman – op tekst van Joseph van Eichendorff (1788-1857) is van heel andere

aard. In vier eenvoudige strofen wordt het verhaal verteld van een tuinman die, verliefd op een vrouw van hoge geboorte die hem nimmer zal opmerken en eens en voor altijd voor hem onbereikbaar zal zijn, willens en wetens zijn eigen graf graaft.

Hector Berlioz, La mort d'Ophélie Opus 18, nr. 2 (1849)

Hector Berlioz (1803-1869) kan wel de belangrijkste Franse componist van de eerste helft van de negentiende eeuw worden genoemd, maar zijn werk wordt – althans in Nederland – toch minder uitgevoerd dan dat van zijn Duitse tegenhangers zoals Schumann en Mendelssohn, of dan dat van Chopin. Niet dat Berlioz' muziek hier echt onbekend is. Denk alleen maar aan de *Symphonie phantastique*. Het KamerOrkest Driebergen speelde vorig jaar nog enkele instrumentale stukken uit *La damnation de Faust*, waaronder de bekende *Marche hongroise*. Vandaag staat op het programma *La mort d'Ophélie*, voor vrouwenkoor en (klein) orkest. Het stuk is op een speciale manier verweven met de biografie van de componist. Ophelia is hier Harriet Smithson, de Engelse actrice in 1827 in Parijs de rol van Ophelia vervulde in een opvoering van *Hamlet* (in het Engels). Berlioz werd direct smoorverliefd op haar, had haar in zijn hoofd bij het schrijven van de *Symphonie phantastique* en trouwde met haar in 1833 (na in de tussentijd wel met een ander verloofd te zijn geweest). Shakespeare speelt een rol in talrijke werken van Berlioz, hij was zijn held. Maar het huwelijk met Harriet – voor hem was zij Ophelia, Desdemona en Juliette in één – hield geen stand: zij leefden al lang gescheiden voor de officiële scheiding in 1844.

Berlioz schreef *La mort d'Ophélie* als een lied voor zang en piano in 1842, als een toekomstig in memoriam voor Harriet. De door hemzelf georkestreerde versie is uit 1848. De tekst is een gedicht in vier strofen door Ernest Legouvé (1807-1903), een goede vriend van Berlioz, naar een passage uit *Hamlet* (Vierde Bedrijf, Scène 7). Koningin Gertrude brengt het nieuws van Ophelia's dood, nadat zij bij het plukken van bloemen aan de waterkant te water was geraakt en was verdronken. Het is een van de vele emotionele momenten uit het toneelstuk, door Berlioz op een onderkoelde, maar daardoor juist zeer dramatische toon op muziek gezet. Het kabbelende water van de beek vindt uitdrukking in de strijkers, de val in het water in een forte-akkoord gevolgd door een maat rust, het sterven door de dalende lijnen, het ritenuto en het pianissimo aan het einde.

Harriet Smithson overleed in 1854. De georkestreerde *La mort d'Ophélie* is pas na Berlioz' dood voor het eerst uitgevoerd.

Arthur Sullivan, Incidental Music for «The Tempest» (1861)

nr. 1 Andante sostenuto – A Masque: Allegretto moderato

nr. 2 Andante – Banquet Dance: Allegretto grazioso

nr. 3 Andante – Dance of Nymphs and Reapers: Allegro vivace

Arthur Sullivan (1842-1900) kennen wij nu vooral als de muzikale helft van het duo Gilbert en Sullivan, samen verantwoordelijk voor een groot aantal zeer succesvolle Engelse operettes, waarvoor William Gilbert (1836-1911) de tekst schreef, Sullivan de muziek, zoals *HMS Pinafore*, *The Pirates of Penzance*, *Iolanthe* en *The Mikado*. Daarnaast schreef hij ook een "echte" opera (*Ivanhoe*), toneelmuziek (onder meer bij verschillende stukken van Shakespeare), muziek in tal van andere vocale genres en symfonische muziek.

Sullivans toneelmuziek voor Shakespeare's *Tempest* behoort tot zijn allervroegste werk: zij werd geschreven in 1861, toen hij nog geen twintig jaar oud was. Hij verbleef toen in Leipzig, waar hij van 1858 tot 1861 aan het Conservatorium studeerde. Mendelssohns muziek voor *Ein Sommernachtstraum* zal hem zeker tot voorbeeld zijn geweest, al is de muzikale uitwerking van Sullivans muziek voor *The Tempest* een geheel andere: transparanter, moderner, bijna

impressionistisch. Zelf dirigeerde hij de eerste uitvoering, in concertante vorm, in Leipzig op 6 april 1861. Na zijn terugkeer in London dirigeerde August Mann een gereviseerde versie in het Crystal Palace op 5 april 1862, waarmee Sullivan zijn roem in Engeland vestigde. De eerste uitvoering met toneelspel erbij vond pas enkele jaren later plaats, in Manchester, op 15 oktober 1864.

The Tempest is één van Shakespeare's laatste toneelstukken; lang dacht men zelfs dat het zijn allerlaatste was. In 1611 werd het voor het eerst opgevoerd. Geen van Shakespeare's stukken bevat meer muzikale elementen dan *The Tempest*: op veel plaatsen moet muziek worden gemaakt en ook wordt er veel in gezongen. Aanknopingspunten voor toneelmuziek zijn er dan ook te over. Sullivans muziek bestaat uit een vrij groot aantal nummers, die verspreid over het hele toneelstuk worden gespeeld. Wat u vanavond hoort, zijn drie delen daaruit, waarbij elk deel is samengesteld uit een langzame inleiding en een levendig vervolg dat in het toneelstuk steeds een dans begeleidt. In deze selectie zijn inleiding en dans soms afkomstig van verschillende plaatsen in het toneelstuk. Wat er vanavond wordt gespeeld kan dus beter worden omschreven als een Suite in drie delen uit Sullivans muziek voor *The Tempest*.

Het eerste deel van de Suite bestaat uit een Andante sostenuto als inleiding, gevolgd door een Allegretto moderato als dans, met de titel "Masque". De inleiding is de "Solemn music" die in het Tweede Bedrijf (Scène 1) moet klinken als Ariel, nu een onzichtbare geest, verschijnt bij het viertal Antonio, Sebastian, Alonso en Gonzalo, Prospero's vijanden, nadat ze op het eiland aan land zijn gekomen. De "Masque" komt uit het Vierde Bedrijf (Scène 1), wanneer Ariel wat vermaak organiseert voor Prospero, zijn dochter Miranda en haar verloofde Ferdinand. (Masque is in het Engeland van Shakespeare en later een gebruikelijke aanduiding voor theateraal vermaak waarin muziek, zang, dans en spel zijn geïntegreerd.)

Het tweede deel van de Suite hoort thuis in het Derde Bedrijf (Scène 3). Alonso, Sebastian, Antonio en Gonzalo zijn bijeen. Antonio en Sebastian beramen een aanslag op Antonio en Gonzalo. Maar voor deze kan worden uitgevoerd verschijnt Prospero, onzichtbaar voor zijn vijanden, en klinkt er "Solemn and strange music" (nr. 2a). Vervolgens verschijnen er vreemde gedaanten die een banket aanbieden, een dans uitvoeren om koning Alonso en de zijnen ten dis te nodigen: de "Banquet Dance" (nr. 2b). "Enter several strange Shapes, bringing in a Banquet; they dance about it with gentle actions of salutations, and inviting the King, &c. to eat" schrijft Shakespeare voor in zijn toneeltekst.

Het derde deel van de Suite ontleent de inleiding aan de vijfde akte. Prospero laat Ariel zijn vijanden ophalen om voor hem te verschijnen en hierbij moet "Solemn music" klinken (nr. 3a). Wat volgt is van heel andere aard: het is de lichtvoetige Dans van de Nimfen en Maaiers ("Dance of the Nymphs and Reapers") (nr. 3b) die in het toneelstuk wordt uitgevoerd in het Vierde Bedrijf (Scène 1), na de Masque die in de hier uitgevoerde suite "nr. 1b" is.

Ernst Krenek, Three Madrigals Opus 174 (1960)

1. Fairies' Song (tekst Shakespeare).
2. The Four Sweet Months (tekst Robert Herrick).
3. Summer Again (tekst Alfred Tennyson)

Ernst Krenek (1900-1991) neemt als enige twintigste-eeuwer een uitzonderingspositie in binnen het programma van vanavond. Hij groeide op in Wenen was succesvol als productief componist aldaar en als dirigent, totdat hij in 1938, na de Oostenrijkse Anschluss, naar de Verenigde Staten emigreerde. Zijn oeuvre is omvangrijk en veelzijdig en omvat nagenoeg alle vocale en instrumentale genres van de twintigste eeuw, van opera tot pianomuziek, in een veelheid van stijlen, deels tonaal, deels atonaal, altijd met veel vakmanschap geschreven.

De drie madrigalen voor hoge stemmen zijn aanvankelijk voor kinderkoor geschreven, als Opus 174, in 1960, maar niets belet ons uiteraard om die met vrouwenstemmen te laten klinken. Ze zijn geschreven in een modern tonaal idioom, in een tijd dat Krenek ook nog veel atonale twaalftoonsmuziek schreef.

De teksten komen uit verschillende hoeken. Het eerste madrigaal gebruikt een lied van Shakespeare, uit *A Midsummernight's Dream*. Het is het lied dat Titania, de feeënkoningin, in slaap moet laten vallen, zodat haar man, de feeënkonink Oberon, zijn boosaardige plannen met haar kan uitvoeren (zie onder). De dieren van het bos worden gemaand weg te gaan zodat Titania rustig kan slapen. Krenek heeft de volgorde van de regels in Shakespeare's tekst enigszins gewijzigd, maar zonder ze te veranderen. Meer informatie over dit toneelstuk wordt gegeven bij de bespreking van Mendelssohns muziek voor *Ein Sommernachtstraum*, het laatste onderdeel van het programma van vanavond. Daarin klinkt het zelfde lied, zij het in Duitse vertaling.

Het tweede van Kreneks drietal is op tekst van Robert Herrick (1591-1674), een bij ons niet zo bekende Engelse dichter uit de zeventiende eeuw, maar in zijn eigen tijd en land beroemd en geëerd. Behalve liefdespoëzie schreef hij veel over het buitenleven en de seizoenen waaronder het aardige gedichtje over de "zoete" maanden van het jaar: april tot en met juli, *The Four Sweet Months*.

Alfred Tennyson (1809-1892) leverde de tekst voor het derde madrigaal. Tennyson is misschien wel de belangrijkste Engelse dichter van de negentiende eeuw. Vanaf 1850 was hij *poet laureate* (hofdichter) van koningin Victoria en becommentarieerde hij als zodanig vele gebeurtenissen uit de Engelse geschiedenis. Het gedicht *Summer again*, als *The Throstle* (De Zanglijster) in 1889 in een tijdschrift (*The New Review*) gepubliceerd, is een dialoog. De vogel kondigt uitbundig de zomer aan, maar de toehoorder-gesprekspartner is gereserveerd, er zijn nog geen madeliefjes en de winter is slechts verborgen, niet verdwenen.

Felix Mendelssohn-Bartholdy, Uit Musik zu «Ein Sommernachtstraum» von Shakespeare Opus 61 (1843)

nr. 3 Lied mit Chor (tekst William Shakespeare, vertaling August Wilhelm Schlegel)

nr. 7 "Nocturne": Con moto tranquillo

nr. 9 Hochzeitsmarsch: Allegro vivace

nr. 11 Tanz der Rüpeln: Allegro di molto

Evenmin als Johannes Brahms behoeft Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809-1847), als een van de belangrijkste componisten van de eerste helft van de negentiende eeuw, hier een introductie. Mendelssohn schreef, voornamelijk in zijn jeugd, enkele opera's, maar deze bereikten nauwelijks het theater. Veel bekender is hij vanwege de muziek die hij schreef voor verschillende toneelstukken, zoals die voor *Antigone*, *Oedipus in Kolonus* (beide van Sophocles), *Athalie* (Racine) en *Ein Sommernachtstraum* (Shakespeare). Ze werden in de vroege jaren 1840 op verzoek van de Pruisische koning Frederik Wilhelm IV gecomponeerd voor uitvoeringen, die onder regie van Ludwig Tieck in des konings residentie in Postdam in première gingen. De eerste uitvoering van *Ein Sommernachtstraum* vond plaats op 14 oktober 1843, uiteraard onder muzikale leiding van de componist. Daarna volgden succesvolle openbare uitvoeringen in het Schauspielhaus van Berlijn. De Duitse vertaling was van de hand van August Wilhelm Schlegel, die reeds in verband met Brahms lied uit dit programma is genoemd.

Mendelssohns muziek voor Shakespeare's stuk bestaat uit een aantal nummers die het stuk op verschillende plaatsen muzikaal omlijsten. De bekende Ouverture (eigenlijk al eerder, in 1826, als concertouverture gecomponeerd) opent uiteraard de opvoering. Dan zijn er stukken die gesproken dialoog instrumentaal ondersteunen, een vorm die ook wel melodrama wordt genoemd (de nrs. 2, 4, 6 en 8 van de partituur). Verschillende bedrijven worden door instrumentale stukken afgesloten,

zoals het Scherzo (nr. 1) na het Eerste Bedrijf, het Allegro appassionato (nr. 5) na het Tweede Bedrijf, de zogenaamde Nocturne (nr. 7) na het Derde Bedrijf en de overbekende Bruiloftsmars na het Vierde Bedrijf (nr. 9). Een elfenkoor zingt een lied in het Tweede Bedrijf (nr. 3) en helemaal aan het einde van het stuk, in de Finale. Een korte Fanfare en een even korte Treurmars (nr. 10) openen en besluiten het toneelstukje *Pyramus en Thysbe* dat in het Vijfde Bedrijf wordt opgevoerd en tenslotte is er nog de Dans van de Clowns (nr. 11) uit hetzelfde bedrijf. Mendelssohn heeft hier geen half werk geleverd!

In het programma van vanavond wordt niet de complete toneelmuziek voor *Ein Sommernachts-traum* uitgevoerd. Wij beperken ons tot een viertal delen. Om de rol van deze delen in het toneelstuk te kunnen begrijpen, is het goed om eerst de samenvatting van het toneelstuk te lezen die op deze toelichting volgt.

In het “Lied mit Chor” (nr. 3) legt de feeënkoningin Titania zich te ruste om te gaan slapen, maar zij weet niet dat nota bene haar eigen man, de feeënkonink Oberon, het snode plan heeft opgevat om haar door de fee Puck te laten betoveren. Hij wil haar een lesje leren. Puck moet een sapje in Titania’s ogen laten lopen waardoor zij verliefd wordt op de eerste man die zij na ontwaken ziet. (Dat zal de arbeider Bottom blijken te zijn, die door toedoen van Puck een ezelskop heeft.) Titania gebiedt eerst de dieren van het bos weg te gaan om haar niet te storen, dan moeten de feeën een slaaplied zingen om haar de ogen te doen sluiten.

Oberon wil Puck op dezelfde manier Demetrius laten betoveren, om hem verliefd te laten worden op Helena. (Uiteraard mislukt dit plan.) Demetrius valt in slaap en zo ook Helena, Hermia en Lysander, de andere jeugdige geliefden in het stuk. De instrumentale Nocturne (nr. 7), aan het einde van het Derde Bedrijf begeleidt hun slaap. Maar wanneer Puck zijn toversap in de ogen laat stromen is dat in de muziek duidelijk te horen.

Het zal niemand verbazen dat na vele verwickelingen toch ieder zijn ware uitverkorene krijgt, wat leidt tot een massale trouwpartij, ingeleid door de Bruiloftsmars (nr. 9) die aan het einde van het Vierde Bedrijf klinkt.

Het Vijfde Bedrijf is gewijd aan de verschillende festiviteiten en hieruit afkomstig is de korte maar krachtige Dans van de Clowns (nr. 11).